

Dr MIROSLAV ĐORĐEVIĆ,
redovni profesor
Fakulteta političkih nauka u Beogradu

POGLEDI SVETOZARA MARKOVIĆA NA DRŽAVNOPRAVNI RAZVITAK SRBIJE

Svetozar Marković je za sobom ostavio spise koji svedoče o specifičnom prilazu društvenoj i političkoj problematici njegovog doba, problematici koja je tražila rešenje u svestranijim misaonim i praktičnim pregnućima. To je višedimenzionalno posmatranje stvarnosti, u kome se prepliću ekonomska, društvena i politička područja, kao i njihovi istorijski i programski aspekti.

Nesumnjivo, pri izučavanju Markovićevog stvaralaštva i aktivnosti moraju se posebno analizirati pojedina područja njegovog interesovanja, ali se pri tome ne sme zanemariti opšti okvir, kao ni suštinski jedinstveno nastojanje, jedinstveni zadatak od koga je uvek polazio. To je posebno važno pri analizi njegovih pogleda na državni i pravni razvitak Srbije, pogleda koji su takođe imali više dimenzija. Marković nema pretenzije da bude istoričar Srbije, on je od početka svoje delatnosti revolucionar misli i dela: okosnica njegovog traganja i stvaralaštva bili su revolucionarni procesi, — njihovo otkrivanje u prošlosti, uočavanje njihovih nosilaca u savremenim uslovima, njihove perspektive u budućnosti. U tome je smisao i njegovih istorijskih pogleda, — pogleda na prošlost, ali i pogleda na ono što je od istorijskog značaja u samom njegovom dobu, kao i na ono što je istorijski neophodan i neizbežan preobražaj u bliskoj i daljoj budućnosti.

Marković je takvom svojom orijentacijom i mogao da prevaziđe mnoge istoričare, mogao je da daje osvrte i otvara perspektive na način koji nije bio svojstven užem stručnom posmatranju. On se nije zadržavao na historiografskim rekonstrukcijama i opisivanju činjenica, — on je tragao za njihovim smislom.

I

Markovićevu pažnju nisu slučajno, u osvrtima na istorijsku prošlost srpskog naroda, privukla društveno-revolucionarna zbivanja početkom XIX veka, kada je oružana borba protiv turske vlasti dobila neslućeni zamah. Nije slučajno ni to, što je prateći ishod — stvaranje ustavnih temelja kneževine Srbije hatišerifom od 1830. godine, u mnogim njegovim odredbama i stvarnim odnosima koji su se iza njih krili, Marković video »smrtni udarac« narodnoj revoluciji.

Politiku kneza Miloša, kao i spoljni i unutrašnji značaj pobjede »monarhijskog principa«, Marković nije video samo u potvrđi naslednog kneževskog dostojanstva u porodici Obrenovića, već i u mnogim merama na organizaciji vlasti i samom njenom karakteru, u nizu novih odnosa i ustanova koje su značile odricanje od revolucije. Međutim, ocene pojedinih etapa razvitka Srbije svoj puni smisao dobijaju tek kroz ukupnost onih krupnih preobražaja koje Marković istražuje i obeležava.

Marković je, usamljen — u svome vremenu — u istorijskim zahvatima ovakve širine, imao jednog takođe usamljenog prethodnika — Vuka Karadžića. Neke Karadžićeve misli upravo kao da — po svojoj suštini — prethode Markovićevim traganjima za smislom velike istorijske prekretnice iz prvih decenija XIX veka. Karadžićevo stvaralačko delo rođeno je u srpskom ustanku, toj »velikoj buni«, i razumljivo je što su ga podsticala nastojanja da se iznađu uzroci bune, različite tendencije u njoj i pravi put ostvarenja istorijskih zadataka srpskog naroda. Pišući srpsku istoriju »od godine 1791, od kada buna Srpska početak svoj ima«, o svojim naporima Karadžić je rekao: »Ja sam se u Srbiji rodio i uzrastao, i zapamtio sam stanje srpsko i pod daijama i prije daija; bio sam i kad je prva buna 1804 počela, i 1813 kad se završila, i za oni 10 godina bivao sam u različnim poslovima... a pri tom kako za oni 10 godina, tako i poslije do današnjeg dana, raspitivao sam i Srba i Turaka, i trudio sam se, koliko je moguće, da doznam pravi uzrok, ili kvasac, ove bune, i njezin poslije napredak i svršetak (1813); i opet poslije početak (1814 i 1815), i ako doživimo još kakav pravi svršetak«.

O svome shvatanju pravog svršetka velike narodne bune Karadžić je ostavio jasna svedočanstva i ukazao da se do njega može doći samo ako se ostvare narodne slobode i pravice. U isto vreme kada je knez Miloš, podstaknut odredbama Akermanske konvencije, koje su obavezivale Portu na davanje samouprave Srbiji, u skupštinskoj besedi od 14. januara 1827. godine govorio o potrebi mira i pokornosti vlastima da bi se dočekala sloboda Srbije, Karadžić je, takođe podstaknut istim očekivanjima, izražavao nadu da će Srbija dobiti i zakone, da bi se narod mogao koristiti slobodom.

Očigledno, postojala su različita shvatanja pravog svršetka srpske bune, različita shvatanja značaja i perspektiva istorijskog puta na kome se Srbija nalazila. Za određeni svršetak borio se knez Miloš, borile su se i starešine, ali su se borile i mase koje su ustajale protiv načina njihove vladavine.

Karadžić u onome što je nastalo posle hatišerifa od 1830. godine nije video pravi svršetak bune. Čak se našao pobuđen da knezu Milošu svoje mišljenje o njegovoj vladavini iznese u jednom opširnom pismu (iz 1832. godine), u kome nije mogao da mimoide ni upozorenje na iskustva Đakove bune iz 1825. godine. O svome dvoumljenju da li da knezu Milošu predoči opšte nezadovoljstvo njegovom vladavinom, u samom pismu je rekao: »... ali sam najposle prema koristi Vaše Svetlosti i otačastva našega prezreo svoju korist, i mislio sam, da je najbolje, da Vam ja ovo sve u pismu kažem, nego da Vam sutra kakvi Đakovci čitaju.« Savetujući knezu Milošu da promeni način svoje vladavine, Karadžić je istakao šta je potrebno da bi se izbegle narodne bune protiv nove

srpske vlasti: „dati svakome pristojnu pravicu i zemlju tako urediti da pametan i pošten čovek po zdravom razumu sudeći ništa bolje želeti ne može.“ Svoje savete je Karadžić popratio ozbiljnim i simboličnim upozorenjem: „Pa ako vi mirno u takvom vladanju život svoj svršite, ili vas ko *natera* te narodu i zemlji pristojnu pravicu date, onda može biti da će se *Đaku i Čarapiću* spomenici u Srbiji podizati, a svi ostali, koji su za onake krivice od vas izginuli, ostaće kao mučenici za pravicu i za slobodu naroda Srpskoga, mnogo veći, nego da su izginuli na Mišaru ili na Deligradu. . .”

Karadžiću je, očigledno, blisko shvatanje da je Đakova buna bila jedan od snažnih izraza narodnih težnji za *pravim* svršetkom bune, — ustaničkih pokreta krajem XVIII i početkom XIX veka.

Mnoge narodne težnje iz vremena velikih zbivanja na početku XIX veka bile su pokopane do Markovićevog doba, a zvanična istoriografija je ćutke prelazila preko narodnih pokreta i buna. Ali, Marković je imao duboko osećanje za istorijska kretanja, a zadatak koji je sebi postavio pišući »Srbiju na Istoku«, podseća na Karadžićevo tumačenje sopstvenog rada na istoriji. Marković je — kako sam ističe — želeo da pokaže »kako se razvijao srpski narod u kneževini od kako se oslobodio turskog gospodarstva«, da srpskom narodu iznese sliku »šta mu je donela srpska revolucija«, — »šta je imao pa izgubio, a šta je mogao dobiti pa nije dobio u svome državnom razvitku«.

Bio je to, dakle, novi pokušaj traženja *pravog* svršetka bune, koji je Marković obeležavao u odnosima i perspektivama Srbije svoga vremena, razobličavajući zvaničnu Srbiju, otkrivajući Srbiju naroda koji još nije ostvario svoje težnje, i ukazujući na prave zadatke narodne borbe. »Srbija — pisao je Marković — to nije knez, nisu ministri, načelnici i kapetani, sudije i kmetovi, nadležateljstva i kancelarije, Srbija — to je narod srpski što živi u Srbiji, po čijoj volji ili bolje po čijem *trpljenju* postoje i knez i ministri i nadležateljstva i sav današnji poredak.« Pod Srbijom je podrazumevao »narod što živi u Srbiji, onaj narod koji je u početku ovog veka započeo *revoluciju* u Turskoj«, započeo borbu za oslobođenje ne priznajući zakonitost turskog poretka. »Zadatak je i dužnost toga naroda da svoju revoluciju produži, pa ma to bilo i protiv volje sviju onih kojima je u interesu da se održi današnji državni poredak u Srbiji ili barem da se državno pravo današnje Srbije smatra kao nepovredivo.«

Pravom završetku narodne revolucije Marković je posvetio čitavu svoju borbu i čitavo svoje stvaralaštvo, i pred kraj svog mladog života, u svojoj poslednjoj studiji (»Socijalizam ili društveno pitanje«), mogao je mirne savesti da istakne da je program — »socijalni preobražaj iznutra, na osnovu narodnog suvereniteta i opštinske samouprave; revolucija u Turskoj i federacija na Balkanskom poluostrvu, bio napadan, izvrtan, kaljan — ali on ostaje vazda čist i svetao, i nijedan od protivnika socijalizma nije bio u stanju da razlozima pobije ovaj program, niti da iznese što bolje i praktičnije za srpski narod. . .«

Uverenost kojom je Marković pisao navedene redove bila je rezultat prethodnih, po godinama kratkih, ali po zamahu i značaju dubokih sagledavanja stanja Srbije, suštine njenog pređenog istorijskog puta i istorijskih zadataka koji su stajali pred srpskim narodom.

Politička misao Svetozara Markovića, nadahnuta socijalističkim idejama sa kojima se on upoznao u Rusiji i Švajcarskoj, označiće osobeno prevazilaženje dotadašnjih društvenih i političkih stremljenja u Srbiji. Ali, bez uočavanja osobenog razvitka Srbije, njenih političkih pokreta i stremljenja, ne može se oceniti ni stvarni karakter i domašaj Markovićevog stvaralaštva i delatnosti. Markovići pogledi svakako ne bi dobili svoje potpunije okvire bez izučavanja društvenih pokreta i društvene misli u Rusiji i na Zapadu. Ali, za svoje rađanje i razvitak našli su podsticaje u uslovima i putevima razvitka Srbije, u nastojanjima da se obeleže ciljevi njenog preobražaja. Bez uočavanja određenih tendencija u društvenom razvitku Srbije, njenim državnopravnim odnosima i političkim stremljenjima, ne bi se moglo doći do socijalizma kao *praktične* alternative u razvitku Srbije, — on bi ostao samo doktrinarna inspiracija. Bez sagledavanja pređenog puta Srbije, ne bi bilo ni obeležavanja njenih revolucionarnih zadataka, — ne bi bilo Markovićeve »Srbije na Istoku«.

Savremena izučavanja celokupnog dela Svetozara Markovića, pa i same savremene potrebe za njegovim izučavanjem, ne mogu se zaustaviti na najznačajnijim Markovićevim spisima i najmarkantnijim njegovim mislima. Dinamika razvitka njegove misli — to najveće njeno bogatstvo — ostaje zanemarena ako se brižljivo ne istražuju i Markovići manji i prigodni prilozi i prepiska, ne samo u njihovim glavnijim akcentima već i uzgrednim, često naizgled sporednim napomenama. Pri tome se mora obratiti posebna pažnja na hronološki redosled u kome se nižu njegove misli; taj redosled ne samo da nije bez značaja, već ima često presudan značaj za potpuniju rekonstrukciju Markovićevih pogleda i ocenu njihovog neposrednog, stvarnog značaja.

U jednom polemičkom spisu, početkom 1872. godine, Marković je napomenuo: »U svakom narodu ima pitanja koja su na 'dnevnom redu', koja sam istorijski proces narodnog života stavlja na rešavanje.« Ističući da se životna pitanja narodna iznose na rešavanje »samim potrebama naroda, a ne kombinacijama koje niču u glavama pojedinaca«, i da »niko ne može propisati red kojim se moraju rešavati narodna pitanja«, Marković upozorava: »Ali svaki mislioc i javni radnik mora imati svoje uverenje i svoje gledište na svakodnevno pitanje koje pred njim iskrsne.«

Navedene napomene značajan su putokaz za analizu čitave Markovićevе delatnosti, razjašnjenje karaktera njegovih spisa i uočavanja povoda koji su im davali podsticaje. U tim napomenama nalaze se stvarna upozorenja na potrebu da se dublje razmotri karakter određenih perioda u razvitku Markovićevе delatnosti, kao osnove za razumevanje njegovih pogleda i programskih stavova. Jer, kao što je već istaknuto, Markovićevе misli ne mogu se u potpunosti rekonstruisati i razumeti bez događaja i situacija koji su im bili povod, bez jasnog uočavanja šta se u njegovim spisima na koje pojave i zbivanja odnosi. Kako su mnogi od tih povoda — događaja i situacija — bili savremenici dobro poznati, ostali su za nas često u pozadini, nedovoljno ista-

knuti i osvetljeni. Upravo to i nameće složene zadatke identifikacije »istorijskih procesa« koji su pojedina pitanja stavljali na dnevni red, da bi se razumela i ona »uverenja« i »gledišta« koja je Marković povodom njih izražavao.

Markovićevi radni spisi i prepiska sadrže dosta fragmentarnih razrada i nagoveštaja novih shvatanja o političkim odnosima, državnom razvitku i pravnom poretku Srbije, koja će biti karakteristična za Markovićevo životno delo. Pored toga, do jeseni 1869. godine Marković je dao i šire zahvate, koji su metodološki slični, a u postavkama gotovo identični sa kasnijom sintezom u delu »Srbija na Istoku«. Svakako da ta činjenica nije bez dublje veze sa kasnijom Markovićevom napomenom da su njegovi pogledi bili potpuno izgrađeni do kraja 1869. godine. A to, ujedno, daje veliki značaj izučavanju ranih Markovićevih radova.

Uočljivo je da u već prilično obimnoj literaturi o Markovićevom stvaralaštvu vrlo malo ima studioznih priloga bitnijim pitanjima formiranja Markovićevih gledišta. Njegove neposrednije formulisane socijalističke misli privlačile su glavnu pažnju, pa se i zadatak mnogih autora svodio na njihovo isticanje i teoretsko komentarisanje. Izostajalo je još uvek potrebno rasvetljavanje stvarne sadržine Markovićevih pogleda, naročito onih čije se pravilno tumačenje može naći samo dubljim zahvatima u društvene i državnopravne odnose tadašnjeg vremena i njihovu predistoriju. Upravo zahvatima u ono od čega je Marković, izričito ili prećutno, uvek polazio, na šta se neposredno i odnose njegove misli čak i onda, kada uzimaju oblik opštijih, načelnih stavova ili zaključaka.

Marković je, prema zapisima nekih savremenika, već na Velikoj školi (tj. do 1866) »počeo da izvodi svoje misli i načela, da stvara pogled na život i nauku«. O tim pogledima svedoče neka njegova pisma, ali ne u toj meri da bi se potpunije mogli obeležiti; jedino se može oceniti sa kojih je pozicija reagovao na »životna pitanja naroda« koja je »istorijski proces narodnog života« stavljao na rešavanje. Elementi toga reagovanja već od 1868. godine počinju da se ukomponuju u šire celine, u poglede i stavove koji po zrelosti svoga saopštavanja pokazuju da su rezultat mnogih prethodnih nastojanja i saznanja. Što su se upravo tokom 1868. godine Markovićeve misli uobličavale u sintetičke i programske celine, nije slučajnost. Tokom 1868. godine nizali su se događaji koji su davali povoda za različita politička nastojanja i iskazivanje različitih mišljenja o zbivanjima i stanju u Srbiji i putevima njenog daljeg razvitka.

Pogibija kneza Mihaila, maja 1868. godine, ostavljajući upražnjen presto, mnogim političkim krugovima pružila je izgleda za neposrednije učešće u promeni državnog uređenja, a savremenicima ukazivala na nove perspektive u razvitku političkih odnosa. Ni Marković nije u tim nadama izostao. Njegov članak »Šta treba da radimo?« napisan je upravo sa ciljem da obeleži neposredne zadatke državnog preobražaja Srbije. Njih bi trebalo da ozakoni Velika narodna skupština, sazvana odmah posle ubistva kneza Mihaila. Ali, članak predstavlja mnogo širi zahvat problematike, koji je karakterističan i za kasnija Markovićeva programska istupanja. Prema sopstvenim rečima, nastojao je da u članku pokaže »zašto je srpski državni razvitak u kneževini

išao preko vrata i kud će dospeti Srbija ako produži tim putem«, a zatim, »kakve bi ustanove... ujamčile razvitak Srbije«, i predlog »da narodna skupština najpre izradi i uzakoni sve te ustanove i da unapred obaveže vladu da će vladati po tim ustanovama« pa tek onda da je bira.

Očigledno, osnovni koncept izlaganja je srodan konceptu kasnije »Srbije na Istoku«: najpre analiza ekonomsko-društvenog i državno-pravnog razvitka, zatim ocena postojećih društveno-političkih i državno-pravnih odnosa, najzad obeležavanje puteva njihovog preobražaja. A i sam način na koji Marković oblikuje svoja izlaganja, kompozicija sadržaja koje u njih unosi, imaju sve karakteristike njegovih kasnijih istupanja. A to su: sva dotadašnja iskustva, sve aspekte posmatranja, sva teorijska dostignuća, — staviti u službu neposrednih društvenih potreba, radi praktičnog rešavanja pitanja koja su na »dnevnom redu«.

III

Marković je, kao što se vidi iz jednog njegovog pisma od oktobra 1866. godine, u prvim godinama izgrađivanja svojih političkih pogleda bio intenzivno obuzet mislima o oslobođenju srpskog naroda od turske vlasti. Obimna prepiska koju je vodio propala je, tako da je nestalo neposrednih svedočanstava o ranom periodu razvoja njegovih shvatanja i širini problematike koju su obuhvatali njegovi pogledi. Ipak, pisma i dopisi iz prvih meseci 1868. godine daju izvesne mogućnosti da se upotpune praznine, da se rekonstruišu neke već ranije razvijane misli, a ujedno postavi osnova sa koje bi se moglo ocenjivati šta je ono *novo* u daljem razvoju njegovih shvatanja. Naravno, u tome složenom zadatku istraživanja geneze Markovićevih pogleda, ovde nas prvenstveno interesuju istorijski zahvati, njihove karakteristike, pravci i domašaji, posebno u pogledu državno-pravnog razvitka.

Iz jednog Markovićevog pisma, pisanog februara 1868. godine, vidi se živa angažovanost u pitanjima oslobođenja od Turaka i političkog ujedinjenja, pri kojoj unutrašnja pitanja kao da su bila potisnuta: ističe se, da »treba obratiti sva naša sredstva na oslobođenje od Turaka i političko ujedinjenje, a kad to bude onda ćemo imati snagu da izbirimo unutrašnju slobodu«. Ali, Marković će vrlo brzo, prelazeći na razmatranje društvenih uslova političkih opredeljenja, uočiti povezanost unutrašnje i spoljne politike, unutrašnjih sloboda i nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja.

Drugi momenat koji se uočava u ovo vreme, to je shvatanje osobenog stepena razvitka Srbije, kao značajnog momenta za ocenu njenih razvojnih mogućnosti. U tome pogledu Marković navodi reči svoga brata Jevrema, o tome da »kod nas nije utvrđena i osvećena despotija hiljadugodišnjim suštastvovanjem, da kod nas nema silne aristokracije po rođenju i bogatstvu, da kod nas nema duhovenstva protiv narodnih interesa, pa, po tome, i da nema uslova da se održi suštastvujući poredak«. Takvo shvatanje o osobenosti srpskog društva biće u osnovi karakteristično i za kasnije Markovićeve ocene mogućnosti radikalnijeg preobražaja srpskog društva, kao i shvatanja o mogućim

odstupanjima od onih zakonitosti koje su uočene u zapadnoevropskom kapitalističkom (»industrijskom«) društvu.

U svakoj prilici kada je obeležavao dalje puteve razvitka Srbije, Marković je nastojao da njihovu mogućnost i neizbežnost potkrepi analizom istorijskog razvitka Srbije do stvaranja onih protivrečnosti koje je trebalo razrešiti daljim razvitkom.

Kada je u članku »Šta treba da radimo?« postavio pitanja o kojima je već bilo reči, svoj istorijski osvrt Marković je započeo promenama posle oslobođenja od turske vlasti, u prvim decenijama XIX veka. Prvi ustanak obeležio je kao »najsajnije vreme u srpskoj povesnici«, ali ne stoga »što se u njemu rodiše čuveni veliki junaci i vođe njegove, već stoga što se u njemu javlja kao borac ceo srpski narod koji *sam* izvojeva sebi slobodu«. Posle oslobođenja, trebalo je da narod »uredi državu«. Ali, — postavlja Marković pitanje — »kakve je pojmove mogla imati jedna sirotinja raja: o ličnosti, o državi, o vladi i o odnosima što proizlaze iz tih pojmova«. Njegov je odgovor: »razume se nikakvih«. Mislilo se da je dovoljno Turke zameniti Srbima »pa će sve biti dobro«.

Kada se ima na umu da je Marković kasnije, u »Srbiji na Istoku«, skoro polovinu izlaganja posvetio razmatranju pojmova i ustanova srpskog naroda iz vremena turske vladavine i značaju koje su one imale u procesu oslobođenja od turske vlasti, uočljivo je traganje za onim — kako je Marković kasnije rekao — što je srpski narod »imao pa izgubio«. Međutim, utoliko više dolaze do izražaja shvatanja o novom državnopravnom razvitku i njegovim daljim potrebama i putevima, kako ih je Marković u svojim prvim spisima obeležio.

Razvitak srpske vlasti tokom oslobađanja od turske, vladavine, Marković je okarakterisao drastičnom paralelom: »Prvo ustrojstvo srpske države gotovo se nije nimalo razlikovalo od pređašnje uprave pod Turcima, a to je moralo tako biti jer oni (Srbi) nisu imali pojma o drugoj formi uprave«.

Ne upuštajući se u detaljnija izlaganja o prvoj upravi u srpskoj kneževini, Marković obeležava samo njene karakteristične crte. Ističe da su stari harač i stari kuluk ostali i dalje; narodna i kneževa kasa bili su jedno isto; porezu je skupljao okružni starešina i davao u kasu »na boga i dušu«, jer se nije znalo koliko ima duša u kome kraju; sudije su sudile po svojoj pameti, a postavljeni su »ne po pameti, već po znamenitosti svoje porodice«; đumruci i skele davani su pod zakup; i to ne »javnim putem da bi ih mogao svaki zakupiti ko za njih više dade, već ispod ruke ljubimcima, rođacima i prijateljima«. Jednom reči — zaključuje Marković — »namesto turskih paša, aga i spahija i kadija dođoše knezovi i sovetnici, ali ostade stara neodgovornost i samovolja i sva ostala nasledstva turske administracije«.

Očigledno, Marković nije zanemario onu vezu političkih i društvenih odnosa koju je nazvao *državno-društvenim razvitkom*, — terminom koji može biti specifičan za ulogu koju je u prvim zgrtanjima imovine davalo učešće u državnim funkcijama. Čak je do Markovićevih vremena bilo bogatih ljudi najviše među potomcima starih načelnika, kapetana i đumrukdžija. Srpske porodice koje su se istakle još u vreme turske vladavine, davale su vođe u borbi za oslobođenje; a zatim, zadobile su starešinstvo u narodu, i brzo su se osilile i oboga-

tile, »utoliko brže i jače što je narod bivao siromašniji i pokorniji«. Što se tiče naroda, on je izišao iz borbe s Turcima materijalno razoren: kuće su bile pogorele, njive i polja satrveni. Trebalo se kućiti ponovo, a narod nije imao ni kapitala ni znanja da popravi svoje jadno stanje. Kakvo je to stanje bilo, najbolje se videlo »po neprestanim pobunama koje su trajale za svo vreme prve vlade kneza Miloša«.

Opisujući bogaćenje starešina, Marković nije zanemario ni uticaj koji je ono imalo na pojavu »partajskih borbi« u Srbiji, kao sukoba starešinskih interesa. Svaki kraj u Srbiji imao je ponekog čuvenog kneza ili vojvodu ili čitavu porodicu, koji su bili najsilniji i najbogatiji i koji su mogli povući za sobom ceo svoj kraj. Zahvativši neki deo vlasti u svoje ruke, starešine su težili da postanu »samovlasni«. S druge strane knez, koji se pri takvom poretku u Srbiji nije mogao osloniti neposredno na narod, morao je i sam da traži potporu među starešinama. Tako su se strešine podelile na dva »logora«: pristalice jedne dinastije i njihove protivnike. To je bio početak »partajske borbe« u Srbiji, borbe u kojoj nijedna »partaja« nije predstavljala neko načelo, već se svaka borila za vlast. Starešine nisu težili da ograniče kneževu vlast zakonom — narodnom voljom, već su težili da i sami postanu »samovlasni«. Najbolji dokaz za to bio je — ističe Marković — ustav Srbije iz 1838, po kome je Srbija dobila sedamnaest »neograničenih gospodara« (tj. doživotnih članova Državnog saveta).

Narod, koji je sve žrtvovao da se oslobodi od turskih gospodara, želeo je da promeni svoje stanje na bolje, ali nije znao kako će. Pristajao je uz pojedine »častoljupce« i »samovoljce«, davao im sredstva da izvrše svoje sebične namere, menjao jedne »gospodare« i postavljao druge, ali *poredak* se nije nikako menjao. Čak ni ljudi koji su hteli raditi pošteno, nisu znali kako će. »Niko nije znao — zaključuje Marković — da je narodnom zlu kriv sistem neodgovorne uprave, a ne pojedine ličnosti. »Tek je dodir s Evropom uvećao masu znanja i povišio stepen obrazovanosti, a time se počeo »malo po malo rušiti stari sistem« državne uprave.

»Dodir sa Evropom« imao je dvostruke posledice, ali će pored njih Markovića zanimati i specifičnosti evropskog razvitka i njihova razlika od uslova razvitka Srbije.

Što se tiče opštije karakteristike, Marković ističe kao opšte pravilo da se svuda, gde god je patrijarhalan narod dolazio u dodir s obrazovanim narodom, najpre primala forme civilizacije, pa tek onda njena suština. »Lakše je prevesti zakon nego ga izučavati i razumeti ga«. Za prvo je dovoljno znanje jezika, a za drugo su potrebne mnoge složnije nauke. »Lakše je napisati ustrojstvo svoje zemlje po tuđem obrascu negoli izučiti potrebe svoje zemlje i prema njemu udesiti ustanove«. Stoga nije čudno što je pojmove prvih činovnika u Srbiji o zakonima i državnim ustanovama karakterisala tada poznata činovička izreka koja je prešla u narodnu poslovicu: »Zakon se mora ispuniti pa makar svi pocrkali«.

Prvi »učitelji« u državnopravnim pitanjima došli su u Srbiju iz Austrije, iz »uređene zemlje«, ali, kako ističe Marković »mnogo koje-

šta nije dobro u toj zemlji čiju su civilizaciju presađivali kod nas«. U tom pogledu Marković posebno ističe »sistemu birokracije, koju je osudila sva svesna Evropa«.

O »birokratskom sistemu« koji osuđuje već u prvim svojim pismima i spisima, Marković će kasnije govoriti sa različitih aspekata i sa posebnom upornošću, jer su i društveni i politički pokreti njegovog vremena na različite načine bili usmereni protiv birokratije. Ali, u vezi sa njegovim prvim istorijskim osvrtima ostaje još da se kaže nešto i o pitanju društvenih promena u Srbiji, kako ih je Marković opisivao i ocenjivao, kao osnovu političkog i državnopravnog razvika.

IV

U članku »Šta treba da radimo?«, Marković se nije zadržao samo na opisivanju »patrijarhalnih ekonomskih ustanova« u Srbiji, iz vremena turske vladavine. To će učiniti kasnije, u »Srbiji na Istoku«, u nastojanju da sagleda značaj koji bi ekonomska solidarnost iz prošlosti srpskog naroda mogla da ima za njegovu budućnost. U pomenutom članku nastojao je da ocрта proces koji je razarao stare odnose i da obeleži novo stanje, koje je bilo rezultat toga procesa.

Kao faktore krupnih promena koje su nastajale u ekonomsko-društvenom životu Srbije, Marković je isticao uticaj trgovačkog prometa i prodiranja stranih fabrikata. Ranije su se proizvodile stvari za domaće potrebe, a sada se to sve više zamenjivalo »kupovnim«. Zanatlije su sve lošije prolazile, jer njihovi »espapi« nisu mogli ni po ceni ni po kvalitetu da podmire potrebe kao što su to mogli strani fabrikati.

Po selima, sve je više nestajalo zadruga, iščezavale su moba i pozajmica. Te su stare ustanove postojale — kako napominje Marković — kad je svaka porodica bila »zatvorena u svome krugu« (zadruga), a sve bile solidarne među sobom i pomagale jedna drugoj u poljskim radovima (moba i pozajmica). Gospodstvo Turaka i potreba uzajamne zaštite i pomoći podržavali su te ustanove. Ali, kada su se počeli menjati društveni odnosi, izmenili su se i uslovi koji su održavali te ustanove. Prva se počela rušiti zadruga. Kada su se potrebe svakog člana zadruge počele uvećavati, a prihodi ne samo da se nisu uvećavali već su se često i smanjivali, »prirodno je što se svako počeo obirati samo na svoju ličnu korist«. Nije bilo toliko svesti da se uvidi da će inokosan još gore proći nego da je ostao u zadruzi. Kad se počela rušiti zadruga, neizbežno su morale nestajati i druge dve ustanove, jer čovek inokosan niti može da ide na mobu niti može da daje pozajmicu, već mora da se brine samo o sebi. Prirodne su posledice takvog kućenja bile prezaduženje imanja i njegova prodaja, a zatim grabeži i paljevine.

O zadrugama, mobi i pozajmici, kao i o drugim ustanovama seoskog života i života u »opštini«, Marković će u »Srbiji na Istoku« naširoko govoriti, suprotstavljajući ih radnim i životnim uslovima proletarijata na Zapadu. Ovde se, kao što se vidi, ograničio na jednostavne konstatacije o njihovom propadanju, napominjući čak da o tome ne govori da bi se »isplakao« nad »starim dobrim vremenima«.

Šire zahvatajući propadanje proizvodnje, Marković novodi da je po selima i varošima bilo puno razboja na kojima su se tkali ćilimi, pokrovci, sukno, platno i druge stvari za domaću potrebu, a u njegovo doba se to sve više zamjenjivalo »kupovnim«, ranije je bilo puno zanatlija, »kao terzija, mumdžija (svećara sapundžija), mutavdžija (što pravi pokrovce i druge stvari od kozine), tabaka i drugih, a sada ako se i nađe pokoji u kakvoj varoši . . . kad ga zapitaš: 'Kako brate?' odgovara ti klasičnom rečenicom: 'Rđave godine nastaje, nema pazara'«.

Marković posebno naglašava da u takvom načinu osiromašenja nije bilo nikakvih mogućnosti za napredak i preobražaj.

Opisujući pokušaje vlasti da se uspore razorni procesi, novodi kako je zakonodavstvo nastojalo da održi zadrugu dajući njenim članovima olakšice u plaćanju poreze i u davanju vojnika, a staralo se i da kazni sve zloupotrebe. Međutim, zakonodavstvo »niti je moglo da dade kome svesti niti da predupredi zloupotrebe«. Ne treba kriviti ni vladu što nije radila ono što treba da rade pojedini ljudi. »Vlada nije pozvana ni da fabricira, ni da trguje, ni da radi zemlju, jednom reči, ona nije pozvana neposredno da stvara materijalna dobra, da neposredno unapređava društvo, niti je to u stanju. . .« Napredak društva postiže se »ukupnom radnjom sviju njegovih članova«. A za takvu radnju u Srbiji je sve manje bilo uslova. Zanatlije koji su propadali nisu imali »ni znanja ni kapitala da zamene svoje proste alate mašinama pa da podignu srpsku industriju«. Njihova je sudbina bila da postaju zemljoradnici ili — a to je bio većinom slučaj — da se »zapisuju u crnu knjigu proletarijata«.

U čemu je Marković video razliku takvog ekonomskog procesa od ekonomskih tokova na Zapadu — razliku koja će ga navesti na obeležavanje specifičnosti ekonomskih i društvenih uslova političkog i državnopravnog razvitka Srbije?

Na Zapadu su — isticao je Marković u nešto kasnijem članku »Naš ekonomski napredak« — sa ekonomskim razvitkom već iščezli zanati, ili stalno i dalje iščezavaju. Ali, tamo je bilo većih radnika, tehničkog znanja i nagomilanog kapitala. Savršenije potrebe su izazvale ogromnu industriju. Ogromni kapitali nagomilali su se u varošima: kapital je potčinio rad, varoši su potčinile sela, ali se količina kapitala i količina tehničkog znanja apsolutno uvećala. U Srbiji toga nije bilo. Zanata je bilo malo, a i oni su iščezavali pod udarcima strane industrije. Tehničko znanje i industrija se u Srbiji uopšte nisu uvećali. Sve uvećane potrebe podmirivale su se kupovanjem stranih proizvoda za domaće sirovine. Trošilo se sve više, a nije se prodavalo više. Uveličano bogatstvo u varošima značilo je da je imanje prenešeno sa sela: »to su isečene šume, prodana stoka, iscedena zemlja — pretvorene u kuće; škole itd.«

Polazeći od toga, da se bogatstvo varoši ne može »ni od kud uzeti van iz proizvodnje naroda«, a pošto proizvodnja naroda nije uveličana, Marković je zaključivao da to bogatstvo »mora biti posledica nejednake podele proizvodnje«: »Umanjivanjem seoskog kapitala, proizvodnja seoska, to će reći, cela proizvodnja u Srbiji (jer industrije nemamo), umanjuje se. U razmeni za strancima za njihove proizvode i njihov rad sve manje možemo davati u razmenu naše proizvode (naš rad ne treba

im, jer oni imaju i više radnika i sposobnijih radnika od nas), a sve više davati novca ili zaduživati se kod njih. Eto zašto je kod nas postojana oskudica u novcu i postojano zaduživanje seljaka! *Eto zašto se kod nas obrazuje proletarijat bez kapitalista!*« Na ovakvoj oceni društvenih odnosa, Marković će zasnovati mnoga svoja tumačenja političkih odnosa; pa i mnoge bitne elemente programa ekonomsko-društvenog, političkog i državnog preobražaja.

Kada je u prvoj polovini 1870. godine pisao članak »Politički i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji«, Marković je na rezultatima ekonomskog razvitka koji je pratio, ocrtao sledećim rečima društvenu strukturu Srbije: »Stalež trgovaca i kapitalista u Srbiji je sasvim malo razvijen, a stalež birokracije gotovo jedini i sastavlja stalež eksploatatora«. Godinu dana kasnije, Marković će u članku »Naš ekonomski napredak«, napisati i sledeće vrlo značajne rečenice: »Nije davno bilo kad su činovnici bili kod nas najbogatija klasa ljudi, ali danas su ih trgovci daleko nadmašili. Činovnici postaju sve više prosti posrednici da prenose novac od proizvođača — seljaka — u ruke trgovca«. Međutim, karakteristično je da Marković ipak nije sagledao puni značaj i dalekosežnost ove konstatacije. Nije razrađivao pitanje domašaja uticaja ovih novih društvenih slojeva, već je ostao na tome da birokratiju i dalje identifikuje sa vladajućom klasom i u ekonomsko-društvenom i u političkom smislu.

V

U članku »Politički i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji«, u kome je nastojao da što reljefnije ocrtta društvene suprotnosti u Srbiji (analogno klasnim odnosima na Zapadu), Marković će ekonomski razvitak Srbije posmatrati pretežno sa gledišta uticaja razvoja države, odnosno birokratije. Naime, ukoliko su se više razvijale državne potrebe, »tj. vladajuća klasa i njezino izdržavanje, tim su se više povećavali razni danci, a s time i siromaštvo radničke klase«. Neproduktivna »upravljajuća klasa« izazvala je i neproizvodnu klasu trgovaca, koji su van zemlje kupovali stvari za potrebu činovnika, ili »gospode«, kako ih je nazivao srpski seljak. Marković je u tome smislu obeležio i »sliku razmene proizvoda u Srbiji«: »jedini produktivni zemljodelski stalež proizvodi sirove produkte, od kojih prodaje toliko da može isplatiti porezu, i ako mu ostatak ne stigne za izdržavanje porodice, onda mora da gladuje ili da se zaduži«.

Jedan deo prihoda od prodaje proizvoda išao je na izdržavanje »zemljoradničkog staleža« u Srbiji, a drugi je išao preko trgovaca izvan zemlje, »u razmenu za druge raskošne stvari, koje su potrebne višoj klasi i koja ih kupuje od svoje plate, koju joj siromašan narod daje«. Trgovac, obavljajući trostruki proces — slanje zemljoradničkih proizvoda u inostranstvo, dobavljanje robe iz inostranstva i razmenu ove robe sa platom činovnika — vukao je otuda dobiti »toliko koliko ne samo može da živi nego još da se uzdigne u onaj viši stalež, i tako teče kapital, dakle, međutim, seljak s dana na dan sve u veću i veću bedu pada«. To je za Markovića bio proces »u kome će ceo narod da stane u jedan

stalež proletarijata«, proces koji je bio sve intenzivniji sa državnim razvitkom, »proces podele naroda na klasu proletarijata—radnika i klasu kapitalista«. Broj ljudi koji nisu mogli da plaćaju danak bio je sve veći i u selima i u varošima; u okolini većih varoši sva je zemlja već bila prešla u ruke nekolicine i seljak je radio na tuđoj zemlji. U varošima se, s druge strane, »primetno obrazuje stalež trgovaca, kapitalista...«

Međutim, u navedenim Markovićevim mislima ne treba tražiti potvrdu neke izrazitije promene gledišta na društvenu strukturu Srbije, koja bi vodila i promeni pogleda na pravac i mogućnosti njenog daljeg razvitka. Za Markovića, kapitalistički razvitak Srbije nije bio neizbežan proces, a društvene protivrečnosti nisu bile tako razvijene da se ne bi mogli obeležiti putevi borbe za preobražaj Srbije u interesu narodnih masa.

Početakom 1868. godine, u već pomenutom pismu Svetozar se pozivao na reči svoga brata Jevrema, da u Srbiji »nije utvrđena i osvećena despotija hiljadugodišnjim suštastvovanjem, da ... nema silne aristokratije po rođenju i bogatstvu, da... nema duhovenstva protiv narodnih interesa, pa, po tome, i da nema uslova da se održi suštastvujući poredak«. U članku »Šta treba da radimo?«, Marković je takođe navodio da u Srbiji »nema familija što vladaju stotinama godina po božijoj milosti, ... nema spahija, nema silne regularne vojske, nema bogatih kapitalista ni proletarijata«. Slično je govorio i o birokratiji: »Birokratija još nije uspeła ni da pusti korene, da se stvori jedna kasta u narodu... a već se čuju protesti protiv nje...« Izgledalo bi, prema tome, da članak »Politički i ekonomski položaj radničkog staleža u Srbiji« ukazuje na neke promene u Markovićevim gledištima. Međutim, on još uvek ostaje pri tome, da je »stalež trgovaca i kapitalista u Srbiji sasvim malo razvijen, a stalež birokracije gotovo jedini i sastavlja stalež eksploatatora«. To je i bio razlog da se težište društvene i političke borbe pomera na borbu protiv birokratije. S druge strane, kako »u srpskom narodu društvena pitanja još nisu tako raščišćena da bi ih mogao radnički narod razumeti«, teret te borbe ne pada na proletarijat već na njegovu avangardu, — naprednu omladinu.

Ističući da se vlada »drži varanjem prostog, neobrazovanog naroda«, i da će se on »održati dotle dokle se u samome narodu ne jave elementi koji će moći da pokažu narodu obmanu vlade i da ga upute njegovom blagostanju«, Marković je u ovakve elemente takođe ubrajao omladinu. Ujedno, u omladinskom pokretu je video i rađanje naprednog pokreta u društvenoj i političkoj istoriji Srbije.

Kasnije kada je pisao »Srbija na Istoku«, Marković je nastojao da potpunije rasvetli nastanak i karakter vladajućeg sloja, s jedne, i karakter borbe protiv tadašnjeg poretka i režima, s druge strane. Slikajući stanje posle ustanaka početkom XIX veka, isticao je da su prvi »gospodari« u Srbiji »iščezli pre nego su postali plemići i 'feudalni' kneževi — 'beratlije' ili 'kajmakamlije' kao što su hteli, a na mesto njih došla je odmah neograničena, monarhična vlada koja brzo uvede birokratsku sistemu«. Srpski narod, koji je bio bespravna raja pod Turcima, kada se oslobodio njih, morao je da postane opet raja pod srpskim vlastima. U početku stvaranja nove države narod je »usta-

jao oružanom rukom protiv sviju onih koji su hteli da ga preobrate u bespravnu raju«. Ali, pošto je pobedio »državni poredak«, bune nisu više bile moguće. »Svaki pokušaj, pa i sama reč protiv vlasti kaznila se i gušila državnom silom. Sad je državna sila bila uređena i organizovana. Birokratska mreža vlasti prekrila je celu Srbiju.«

»Državni poredak« u Srbiji, kao i u svim birokratskim državama, »brzo je izgubio onaj smisao radi koga je postao«. Obična pamet misli da je državni poredak zato da se osigura svakom čoveku slobodni i mirni razvitak, pa i da se pomogne opštim sredstvima onde gde sam čovek ne može da se pomogne. Ali u Srbiji je postalo sasvim obratno: »održanje birokratskog poretka postalo je cilj vlade, a svi ostali državljani — podanici, postali su sredstvo«. Ovo »policijsko gledište« na održanje poretka, tj. održanje vlasti ustanovljene nad narodom, uvuklo se svuda: u opštinu i sud, u školu, književnost i crkvu. Narod se učio da se pokorava vlasti; omladina se spremala da služi vladi i vrši vlast nad narodom, a svi su bili učeni, javno i tajno, da se ne sme dirnuti ustanovljeni — birokratski — poredak. Nikakva misao o savršenijskom društvenom uređenju i boljem življenju naroda nije se čula ni u srpskoj školi ni u srpskoj književnosti dugo vremena.

»Materijalna sirotinja dovršila je preobražaj slobodnog naroda u pokornu raju, što je započeto ustrojavanjem državnog poretka.« Imućnija klasa imala je interesa da brani novi poredak koji joj je pomagao da se bogati. Sirotinja je bila u njenim rukama, a osim toga je imala »toliko briga za svakidašnji hleb da nije mogla ni misliti na državni poredak i svezu državnog poretka sa narodnom sirotinjom.«

Tim rečima je Marković opisivao stanje u Srbiji u ono vreme kada se »iz sredine srpske omladine čuo prvi energični protest što Srbija nema ni unutarnje ni spoljne slobode«. Oko 1848. godine javljalo se novo koleno na pozornici javnog života, »sa drugim idejama i težnjama«. Marković posebno pominje Družinu mladeži srpske i njen almanah »Neven sloge« ... »Ma kako da su bili slabi ovi prvi zvuci u onom opštem grabežu za zvanija, — pisao je Marković — za nas su oni vrlo važni, jer se od njih započinje novi pokret ideja u srpskoj omladini i u celom srpskom narodu u Srbiji, koji se i do danas produžava, a koji beše prekinut za dugo vreme.«

Napredni karakter novog pokreta Marković ističe i na taj način, što u slikanju političkih prilika u Srbiji 1848. godine, napominje da je pokret u narodu još uvek zaostajao, da u njemu nije bilo inicijativa. »Petrovska narodna skupština, koja beše sazvana zbog prekomernih tužbi i nezadovoljstva narodnog, predstavljala pokornu raju koja molja še kneza da joj ukine zulum od činovnika, da joj smanji dacije itd. To ne beše narodno predstavništvo koje bi pozvalo na odgovornost zulumčare, koje bi izreklo svoju najvišu volju i zapovedilo izvršiteljima svoje volje šta će i kako da rade«. Upravo stoga je pokret srpske omladine bio važniji što se javljao u trenutku »kada se činjaše da je narodna svest o slobodi i čovečanskom dostojanstvu bila na izdisaju«. Opozicija protiv celog društvenog poretka i državne politike ponikla je u redovima same inteligencije, koja se spremala za »vršenje vlasti« kakva je do toga bila uređena u Srbiji.

Novi pokret u životu srpskog naroda Marković vezuje za zbivanja 1858. godine, u vreme Svetoandrejske skupštine, a posmatra ga kao produžetak pokreta od 1848. godine. Glavni predstavnici naprednih načela toga vremena pripadali su onome kolenu omladine koje se vaspitavalo oko 1848-me. Njihov je cilj bio da sada ostvare one težnje koje su deset godina ranije bile samo izrečene.

Analizom događaja od Svetoandrejske skupštine nadalje, Marković je nastojao da oceni državnopravni razvitak koji je vodio do njemu savremenog doba, i odnosima političkih snaga objašnjavao nastojanja njegovog vremena za državnopravnim preobražajima Srbije. Stoga su ta zbivanja dvostruko značajna, kao ispoljavanje tendencija u razvitku Srbije do sedamdesetih godina XIX veka, i kao obeležavanje programa njenog preobražaja.

VI

Marković, koji je u nedovršenoj revoluciji početkom XIX veka video poraz borbe za slobodu srpskog naroda, i koji je mnoga zbivanja ocenjivao prema tome, u kojoj su meri produžetak revolucionarnih težnji narodnih masa, sa sličnog je gledišta ocenjivao i događaje 1858. godine i njihove posledice. »Izgledaše u prvi mah kao da će srpski narod da stane na ono isto zemljište na kome je stajao još na početku drugog ustanka, kad tek beše započela da se obrazuje kneževska vlast, kad birokratska sistema još ne beše uvedena u Srbiji.«

Međutim, to što su želeli »najsvesniji predstavnici tadašnje inteligencije«, kao da je više pripadalo prošlosti nego budućnosti. Dinastičkom promenom, — izborom novog kneza mislili su da će se u Srbiji povratiti »pređašnji patrijarhalni odnošaji između vlade i naroda: kad se knez smatraše prosto kao najzaslužniji čovek i najsposobniji za narodnog vođu i upravitelja javnih poslova«. Mislili su da se u takvim odnosima i pod takvom monarhijskom vladom može ostaviti narodu »samouprava i sloboda u radu i mišljenju«. Odnosno, da se »patrijarhalna monarhija« može pretvoriti u ustavnu monarhiju u kojoj bi glavni deo državne vlasti bio u rukama naroda. Ali, »patrijarhalni« odnosi između vlade i naroda bili su davno uništeni. U Srbiji je takva »patrijarhalna monarhija« bila za vreme prve vladavine kneza Miloša, a »ni tada (se) nije dopala narodu i nije se mogla održati pod udarcima dve suprotne sile: težnje naroda za potpunom slobodom i težnje činovnika za vlašću«. U novim uslovima još manje je mogao da se učvrsti takav sistem vladavine. Odnosi između kneza i naroda sasvim su se izmenili u toku četiri decenije državnog razvitka. U Srbiji se »sasvim razvio pojam suvremene monarhične vlade, koja je rasprostranjena u Evropi, gde se vladaru pripisuju osobita i veća prava nego što ih ima narod, gde *vladar deli i poklanja prava narodu* kao svoju vladarsku milost, ili se pogađa s narodom za svoja prava, kao neka zasebna sila pravi ugovor s narodom *a ne dobiva prava od njega*«.

Ove, već nastale i učvršćene odnose između vlade i naroda Svetoandrejska skupština 1858. godine nije mogla da promeni. Napredna opozicija bila je slaba u skupštini, i sa malo oslonca u narodu, da bi mogla da sprovede krupne promene. A pošto su ostali isti odnosi u samoj

osnovi, morao je ostati i čitav birokratski sistem vlade, koji se već utvrdio u Srbiji, sa svim svojim posledicama. Napredna opozicija, koja se javila u redovima inteligencije, »morala je da uzme parlamentarni oblik, da prizna vladara kao zasebnu ravnopravnu silu, koja ima pravo da pravi ugovore i da deli suverenu vlast s narodom«. Zadovoljila se težnjom da Srbija postane »ustavna monarhična država u savremenom smislu te reči«.

Marković je ocenio da pokret od 1858. godine nije doneo srpskom narodu promenu unutarnje politike i državne uprave, je su stvarni odnosi, koji su bili ozakonjeni ustavom od 1838. godine ostali neizmenjeni u pogledu vlasti i naroda. Međutim nije ostalo bez značajnijih promena u drugom pravcu, — u pravcu daljeg jačanja birokratije i monarhijske vlasti. Izmenom položaja savetnika (ukidanjem njihove doživotnosti) savetnici su postali najviši činovnici, potčinjeni i odgovorni za svoj rad knezu, koji je dobio neograničenu vlast. »Na taj način pokret od 1858. g. nije povratio narodu slobodu, koja mu je oduzeta celim državnim ustrojstvom u novoj srpskoj državi i zapečaćena carskim hatišerifom, (t. j. ustavom od 1838. godine) već je samo prava najviše vlasti u zemlji, koja su pre bila podeljena između nekolicine, predao vladaru. Srbija je postala *neograničena monarhija* u suvremenom evropskom smislu te reči.«

Marković se nije zadržao samo na opštim obeležjima novog državnog poretka, već je dao i neke bliže karakteristike sistema vladavine kneza Mihaila. Centralizacija vlasti, koja je postojala i ranije, sada je »samo doterana i usavršena«. Ne upuštajući se u sve »reformе« koje je nova vlada preduzela u pravcu centralizacije, Marković napominje kako je narod bio ograničen da se bavi samo »svojim« poslom (o čemu je govorio knez Mihailo u jednoj besedi), »tj. seljak ima da ore, kopa i t.d., terzija da šije, trgovac da trguje«, dok »svi drugi opšti ili narodni poslovi pripadaju vladi i za njih postoje osobiti državni organi koji su za to određeni i plaćeni«. Država je čak uzela na sebe brigu da »zvaničnim putem« usavršava privredu. »Pošto je srpski narod tučen u glavu pedeset godina u njemu se zatupila i težnja i sposobnost da sam svojom inicijativom radi na svom usavršavanju.« Ali bi, primećuje Marković, bilo vredno proračunati: za koliko bi godina vlada svojim sićušnim merama učinila kakvu značajnu promenu u narodnoj privredi i šta bi to narod koštalo. Međutim, narodu su oduzeta sva sredstva da se sam svojom snagom i preduzimljivošću razvije i usavršava.

Narodna skupština, koja se od 1861. sazivala svake treće godine, nije imala nikakav značaj ni uticaj. »Kakav posao može vršiti skupština u neograničenoj monarhiji«, — pita se Marković. »Ona ne donosi zakone, ne pozivlje na odgovor državne organe (oni su svi odgovorni — knezu), upravo ne radi ništa, osim što sasluša šta je vlada uradila i šta je namerna da radi ubuduće, što se može saopštiti narodu i bez sazivanja skupštine.« Moglo se reći da narodna skupština ima važnost kao »savetujuće« telo, jer je vladi stalo do toga, da zna narodno mišljenje i da čuje narodne želje. Međutim, — smatra Marković, za to nije potrebna skupština. Centralna vlada prima neprestano izveštaje od svojih potčinjenih organa (to spada u glavni posao ministra unutrašnjih dela) i po tome zna bolje kako narod misli o vladinom poslu i šta želi no i sama

skupština. Osim toga, centralna vlada ima svu organizovanu silu Srbije u svojim rukama: vojsku, policiju pa i samu opštinu. Ona može uvek da izabere ili da pusti u skupštinu koga hoće, a da ne pusti koga ne želi. I tako vlada unapred zna šta će reći ne samo cela skupština već i svaki pojedini poslanik. Jovan Marinović, predsednik državnog saveta, tvrdio je da su sve *adrese* skupštinske, u kojima je, navodno, narod izjavljivao svoje »želje« vladi, pisali vladini zvaničnici, odnosno sama vlada.

Ništa bolje Marković nije mislio ni o *zakonitosti*, koja je bila »načelo« vlade kneza Mihaila. »To znači da ništa ne valja raditi bez zakona, već za svašta treba propisati zakon. Kakav će biti zakon — to je stvar sasvim druga.« Svaki je srpski državljanin bio dužan da se pokorava zakonu, i u tome se sastojala *jednakost* srpskih građana pred zakonom. Bez obzira na to, što u zakonu može biti utvrđena i »varvarija«, — »suva zakonitost bez pravde, bez slobode i morala stavljena je kao najviši ideal« kome valja da teži svaki srpski građanin. »Zakon je najviša volja u Srbiji« i »Zakon se mora izvršiti ma svi pocrkali« (razume se — dodaje Marković — oni na koje se zakon odnosi, t. j. narod) — »te besmrtno izreke modernog birokratskog doba najbolje karakterišu srpsku državu posle 1858. g.«

Srbija je postala neograničena monarhija i takva je — po Markovićevim mnogim napomenama — ostala i dalje, posle ustavne promene od 1869. godine. Novi ustav nije ništa izmenio u državnom uređenju Srbije, koje je pre toga postojalo. »*Stvarni odnošaji snaga*, od čega... zavise prava vlade i naroda, ostali su nepromenjeni; sva snaga naroda ostala je u rukama vlade, kao što je bilo« Po novom ustavu narodna skupština je, istina, mogla *zahtevati*, ili, kako se ustavu kaže, »predlagati« reforme, ali vlada nije bila obavezna da te zahteve uvaži.

Mada je u ustavu od 1869. godine video iste, nasleđene birokratske tendencije, Marković je u novim uslovima razvitka Srbije sagledao i nove momente, koji su menjali odnose društvenih i političkih snaga, pa time pružali i nove perspektive društvenom i političkom razvitku. Na sagledavanju tih perspektiva Marković će i obeležiti program preobražaja Srbije, program koji je proizlazio iz njegove koncepcije istorijskog razvitka Srbije.

VII

Kada je Marković početkom 1868. godine govorio o tome, da u Srbiji, zbog odsustva izrazitijih društvenih razlika »nema uslova da se održi suštastvujući poredak«, iz toga je izveo zaključak »da se može *raditi* da toga poretka ne bude«. U članku »Šta treba da radimo?« — kako je to kasnije objasnio — Marković je pored onoga o čemu je već bilo reči, napisao još nešto i to kao glavno, naime — »kakve bi ustanove... ujamčile razvitak Srbije«, i dalje — »da Narodna skupština *najpre* izradi i ozakoni sve te ustanove i da *unapred obveže vladu da će vladati po tim ustanovama*, pa tek onda da [je] bira... «

Međutim, taj programski deo redakcija »Srbije« (lista u kome je članak bio objavljen) je izostavila i nije bio štampan. A sam članak, napisan da se objavi *pre* Velike skupštine u Topčideru, štampan je posle nje. U objavljenom tekstu na dosta je mesta govoreno o tome, kakav bi

trebalo da bude odnos vlade i naroda, ali se ipak ne treba na osnovu tih navoda upuštati u pokušaj rekonstrukcije izostavljenog programa. U kakvim se on društveno-političkim koncepcijama kretao, o tome ima i drugih svedočanstva; sva ona ukazuju na bujanje novih misli koje će zaista već u tim ranim godinama Markovića dovesti do čvrstog opredeljenja, na osnovu čega je i mogao kasnije da kaže, kako su njegovi pogledi bili već do 1869. godine formirani.

Marković, kao što se vidi, nije imao prilike da u ono vreme kada se, posle pogibije kneza Mihaila, i na Velikoj narodnoj skupštini postavljalo pitanje reformi, javno iskaže kakav bi preobražaj Srbiji bio potreban. Novom toku političkog razvitka i priprema ustavnih promena daće neke komentare. Ali kada se, započinjući kritiku ustavnih pogleda Namesništva spremao da obeleži i preobražaj koji je neophodan Srbiji, opet će njegova programska reč izostati. Zašto, — o tome svedoče neke napomene iz njegove prepiske. Krajem 1868. godine, iz pisma Ljubi Belimarkoviću, vidi se da je Marković počeo da radi na članku o tome »kuda vodi srpski narod« Ristić—Blaznavčev ustav, »a kuda on [narod] treba da ide«. Međutim, prethodno Belimarkovićevo pismo ga je opomenulo »da nije vredno pisati kad od pisanja neće biti vajde«.

Reč je o izvesnim nerazumevanjima na koja je naišao Markovićev članak »Velika Srbija«, koji je u međuvremenu objavljen. U ovom izazovu nije bio razjašnjen samo pravi karakter vladajućeg režima, nego i politika liberala — konkretno, demaskirano je njihovo prelaženje u službu nove vlade. Ovakav obrt u političkim obračunima, koji je zahvatio i vladu i bivšu opoziciju, u situaciji kada se još uvek očekivalo da nova vlada pristupi obećanim reformama, naišao je na negodovanje nekih Markovićevih bližih prijatelja. Marković u te reforme nije ni dalje verovao, ali je osećao da opšte raspoloženje u tim političkim iščekivanjima nije pogodno za slične političke obračune. Stoga je privremeno »bacio pero«, i tek u jesen 1869. godine ponovo se obraća javnosti istim onim mislima o ustavnom pitanju i narodnim potrebama, na koje se odnose prethodne napomene.

Međutim, novo u ovom vremenu, krajem 1869. godine, nije bila samo dalja razrada Markovićevih misli, već i politička situacija koja je iziskivala da se te misli iznesu, i to ne samo u pogledu kritike nove ustavne situacije, već i u pogledu političkih alternativa koje su bile sve neophodnije.

Kada se Marković u jesen 1869. godine javio člankom »Srpske obmane«, u kome je dao poraznu kritiku novog ustava i nove ustavne situacije, to je bila svakako doslednija i zaokružena ocena, iz koje su nužno proizlazili i određeni programski zaključci. Međutim, bilo je to i vreme u kome se već pokazalo da su vladina obećanja reformi bile prazne fraze, da je i dalje ostalo sve ono što je pritiskivalo srpski narod, dok je bivša liberalna opozicija izdala njegove interese. Posle svega što je u tome članku rekao o ustavu, na pitanje da li novi ustav obezbeđuje neophodne uslove za razvitak naroda, Marković je odgovorio sa — *ne!* »Svi oni uslovi koji su pređe postojali u Srbiji, koji su bili uzrok narodne patnje i narodnog nezadovoljstva, ostali su *onakvi isti*. . . Birokratska sistema ostala je nedirnutā.«

Za te konstatacije Marković je dao dosta argumenata. Ujedno, istorijski razvitak nove srpske države i sistema vlasti u njoj, prikazao je sa novom reljefnošću, koja je i navodila na određene programske zaključke u smislu neophodnosti dubljih preobražaja u daljem razvitku Srbije. Marković je verovao u dublji smisao istorijskih kretanja; verovao je u neizbežnost i uspeh borbe za razrešenje društvenih i političkih protivrečnosti; istraživao je puteve i oblike tih razrešenja upravo kroz ono, na šta ga je upućivao istorijski razvitak Srbije svojim osobenostima. Odatle za njega vizija budućnosti kakvu ocrtava nije utopija već logičan, zakoniti razvitak, određen tendencijama stvarnosti u kojoj je živeo, borbom za ostvarenje narodnih interesa.

Pozitivni, programski deo koji proizilazi iz analiza državnopravnog razvitka Srbije, kao određena konsekvencija, kao alternativa postojećoj stvarnosti, — Marković je naznačio već u »Srpskim obmanama«, mada je članak pretežno pisan da kritički ukaže na suštinu i pravi značaj nove ustavnosti. Međutim, odjek na koji je članak naišao, a posebno neizbežnost otvorene konfrontacije sa nosiocima tadašnjeg režima, doveli su i do potpunijeg razjašnjenja onoga o čemu je i u ime čega je Marković izlagao svoju kritiku, svoja shvatanja i svoje programske stavove u pomenutom članku.

Nije zadatak ovih izlaganja da se upuštaju u Markovićev program društvenog, političkog i državnopravnog preobražaja Srbije, ali je nužno, na kraju, naglasiti da je taj program proizlazio bitnim delom iz analize istorijskog razvitka i zakonitosti koje su se u njemu ocrtavale. S druge strane, nužno je naglasiti da je Marković, potpuno u skladu sa njegovom kasnijom izjavom, svoja gledišta formirao već do 1869. godine, i da je to pokazala i ova analiza. I to ne samo u pogledu ovde izloženih zaključaka o pređenom istorijskom putu Srbije, već i o nužnosti njenog daljeg istorijskog puta — njenog samoupravnog preobražaja.

LES VUES DE SVETOZAR MARKOVIĆ SUR LE DÉVELOPPEMENT
DU DROIT D'ÉTAT DE LA SERBIE

— R é s u m é —

Le premier penseur socialiste en Serbie, Svetozar Marković, représente en même temps par son oeuvre la continuation de la pensée politique progressiste qui s'était évertuée à tracer la voie de la résurrection de la Serbie. Dans les premières décennies du dix-neuvième siècle Vuk Karadžić dans ses écrits historiques élucide les événements de la grande insurrection pour la libération de la domination turque, et attend son véritable achèvement dans la liberté du peuple serbe. Quatre décennies plus tard, Svetozar Marković aussi cherche le véritable achèvement de la révolution nationale du début du dix-neuvième siècle, en soulignant la nécessité que le peuple acquiert de même les libertés qu'il désirait à cette époque, et celles qu'il avait eu et les avait perdues sous le nouveau pouvoir serbe.

Eu égard au développement économique et social plus lent de la Serbie, Marković ne voit pas dans celle-ci les contradictions de classe qui surchargeaient la société en Occident. En même temps, il considère que les peuples qui n'ont pas atteint ce degré de développement, stimulés par les connaissances contemporaines, peuvent édifier la société qui correspondrait mieux aux besoins des hommes, que la société de classe de la misère et des richesses. En étudiant le développement historique de la Serbie, Marković voyait comme classe gouvernante chez elle la bureaucratie, qui s'est développée avec la nouvelle organisation d'Etat.

Dans les tentatives après la libération des Turcs de s'organiser le nouvel Etat serbe, Marković voit la transplantation de nombreuses formes bureaucratiques de l'Occident, au lieu que la Serbie s'organise sur la base des traditions de l'ancienne communauté serbe. En tant qu'avantages de celle-ci Marković soulignait la morale patriarcale, la solidarité, l'absence des différences sociales.

En prenant en considération que Marković étudiait le développement de la Serbie dans le but de découvrir les voies de sa transformation ultérieure, les conceptions mentionnées cidessus se reflètent dans le procédé selon lequel il marquait les programmes de cette transformation. En effet, en voyant dans la bureaucratie et la centralisation les empêchements principaux au progrès, il estimait qu'il était indispensable de les éliminer et de développer l'autonomie nationale. En développant les initiatives par son organisation autogestionnaire le peuple pourrait se tirer de son état arriéré et de la pauvreté en réalisant en même temps les perspectives de la transformation socialiste de la société.

